

УДК 32:001

Чабанна М. В.

РОЛЬ ТОТАЛІТАРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ У ЗДІЙСНЕННІ УПРАВЛІННЯ СУСПІЛЬСТВОМ

Проаналізовано особливості тоталітарної організаційної структури та визначено у викладеному контексті харизматичність тоталітарного лідера. Підкреслено взаємозв'язок тоталітарної організації з іншими механізмами впливу режиму, що розглядається, на суспільство.

Питання методів тоталітарного управління широко досліджується у політичній науці. До них насамперед відносять здійснення пропагандистської діяльності, впровадження тоталітарної ідеології у суспільну свідомість, застосування репресивних заходів та особливості тоталітарної організації. Розгляд використання відповідної організаційної структури заслуговує окремої уваги, оскільки така структура дає змогу тоталітарному режиму здійснювати управління суспільством, визначати міру та спрямованість застосування інших засобів впливу. Зокрема, для дослідження явища тоталітаризму важливо з'ясувати, яким чином здійснюється управління суспільством, як організовано прибічників режиму для підтримання прийнятного ставлення населення до нього, для уникнення навіть потенційного опору реалізації його ідей, здійснення маніпулювання суспільством з метою встановлення контролю над усіма його сферами.

У цілому встановлення тоталітарного управління потребує загальної мобілізації населення.

Легкість її здійснення, підтримка тоталітарних рухів насамперед у Німеччині та Італії на початку ХХ ст. свідчать про наявність суспільно-політичних сил, які здатні були здійснити відповідну мобілізацію, використовуючи певні засоби впливу. Насамперед мобілізацію здійснює тоталітарний масовий рух (який є рухом суспільно-політичним через прагнення здобути політичну владу) з урахуванням психології та сформованих під впливом суспільно-історичних змін прагнень громадян.

На відміну від ідеологічного змісту, гасел та засобів пропаганди, форми тоталітарної організації були новими, винайденими для втілення ідеологічних настанов і побудови відповідного типу суспільства.

Суттєвим організаційним засобом рухів перед їх приходом до влади є здійснення розрізнення між членами партії та її прибічниками. При цьому наявність прибічників руху дає змогу поширювати пропаганду у дещо м'якших формах. Твердження про схильність більшості людей до

теоретичних міркувань та меншості до боротьби за свої переконання виступає підставою для такого розрізнення. Відповідно метою руху є збільшення кількості його прибічників за умови збереження чисельності його членів.

Отже, для забезпечення тоталітарності відбувається виокремлення прибічників, активістів руху або членів партії, так званої еліти, до якої належить партійне керівництво, а після встановлення режиму-державне керівництво. На чолі тоталітарної організації перебуває лідер, - людина, яка має право на формулювання істин тоталітарного світу¹.

Механізм, який «генерує, організовує й поширює» [/: 433] відповідні ідеї, залежить від позиції вождя, і пропагандистські твердження (що містять псевдонаукові пояснення) тоталітарна організація доповнює твердженнями людини, яка «монополізувала» відповідні знання, - твердженнями, які не можна піддавати критиці і навіть сумнівам.

Вони є дієвими за умови організаційного поділу руху на еліту або партійне керівництво, активістів або членів партії та решти прибічників. На прибічників зорієнтовано мінливі пропагандистські гасла, які спонукають їх до відповідних дій. Ідеологічні кліше створено у відповідь на пошук масами істини. Тому в основі спрямованої на її розуміння пропаганди є не ті ідеї, які повинні бути нав'язані населенню, а ті, які воно прагне сприймати. Тобто лідер може досягти успіху лише тоді, коли його особиста точка зору, ідеологія та пропаганда мають певну подібність із поглядами атомізованих індивідів - членів тоталітарного суспільства². Слід додати, що в цілому тоталітарна ідеологія зумовлює успіх мобілізаційної діяльності через наявність змісту, який має зацікавити різноманітні верстви суспільства.

З приводу ставлення прибічників руху, активістів та представників еліти одне до одного Х. Арендт писала, що «симпатки у фасадних організаціях зневажають своїх, ніяк не залучених до руху, співгромадян, члени партії зневажають довірливість і брак радикалізму симпа-

тиків, елітні формування з тих самих причин зневажають членів партії» [/: 434].

М. Джилас під час розгляду питання відданості членів тоталітарної партії єдиній ідеології писав про «тотожність світоглядів» [5: 232], яка «стосується головних органів та вищих інстанцій партії. Іншим, хто нижче, ...лише формально поставлено за обов'язок дотримуватися ідейної монолітності: пряме їх завдання — виконувати рішення. Але тенденція така, що необхідно підвищувати й ідейний рівень низів, тобто вони також мають засвоювати погляди вождів» [5: 232-233].

Незважаючи на те що члени партії можуть не вірити заявам, які мають зацікавити широкі маси, тобто прибічників, вони вірять в ідеологічні пояснення (наприклад, змови євреїв або капіталістів), запозичені з ідеологій XIX ст. М. Дюверже писав, що партія нав'язує комуністичному активісту «спільні ідейні межі, тотальну систему пояснення світу» [б: 168]. При цьому члени партії не повинні вірити тактичним маневрам вождя, вони мають захоплюватися його далекоглядністю. Таким чином, на відміну від тактичних змінних вигадок рухів, у їхніх ідеологічних вигадках не можна сумніватися, оскільки вони мають систему псевдонаукових доказів, що містять ідеї, аналогічні ідеям пропаганди.

Тобто, коли йдеться про активістів руху, членів партії, визначальною є індоктринація - впровадження у свідомість людей політичної доктрини як принципу діяльності суб'єктів політичних процесів на засадах тоталітарної ідеології³. Здійснення індоктринації, як і пропаганди, розраховано на некритичне сприйняття, втім її метою є не просто переконати громадян у правильності тих чи інших рішень, а змусити приймати нав'язані ідеї як власні.

Підготовка членів еліти являє собою не ідеологічну обробку (як у випадку з активістами або пересічними членами партії), а усунення здатності відрізнити вигадку від істини для досягнення відданості вождю як мети. На думку М. Восленського, який також розглядав цей аспект питання, доказом того, що так звана «еліта» не

¹ Х. Арендт писала про поділ рухами мас на прибічників, членів партії, а також на так звані елітні особливі формування партій. Тоталітарні елітні формації (назва, яку використала Х. Арендт) мали більшою мірою внутрішньопартійну, ніж військову значущість, оскільки, наприклад, відповідні фашистські організації створили не для оборонних (незважаючи на те, що декларативною їх метою проголосили захист лідерів та членів партії (наприклад, причиною заснування СА виступив захист нацистських мітингів, а СС - захист нацистських лідерів)) або агресивних цілей. Їх воєнізовану форму було спричинено тим, що вони мали виступати «знаряддям ідеологічної боротьби руху» (згідно з цитатою з «Mein Kampf», наведеною Х. Арендт у «Джерелах тоталітаризму» [1, 420]). Також Х. Арендт писала, що в центрі тоталітарного правління перебуває вождь, елементами системи є авангард, профспілки, члени партії, партійна бюрократія, елітні органи та поліційні сили [2, 106].

² К. Г. Юнг писав, що лідер уособлює «сенсацію та мету народного руху» [8, 172], виступаючи втіленням національної ідеї та її виразником.

³ Політичною доктриною є принцип діяльності суб'єктів політичних процесів на засадах певної ідеології [7, 262].

повинна вірити у гасла пропаганди, є те, що і члени були ознайомлені з інформацією, недоступною для широких верств населення [4: 416]. Представники еліти відрізняються від звичайних членів партії тим, що не потребують ілюстрації постулатів ідеології (тобто доведення їх істинності). Х. Арндт зазначила, що «така ментальність у представників еліти - не просто масове явище, не просто наслідок соціального знекорінення, економічної кризи та політичної анархії; вона вимагає ретельної підготовки й культивування і становить важливішу [...] частину програми в тоталітарних школах керівництва [...], ніж прищеплення расистських поглядів чи навчання методам громадянської війни» [/: 435].

Отже, пропаганду ідей зорієнтовано на пересічних прибічників руху, ідеологічні кліше розраховано на активістів, які мають вірити у правильність дій вождя, тоді як представники еліти або спеціальних формувань не повинні проводити розмежування між правдою та фікціями тоталітарного світу.

Для вождя та його оточення ідеологічні постулати (які вони змінюють залежно від обставин, але за умови збереження організаційного принципу) є суто знаряддям організації мас. Вони не вірять у змову проти них, а використовують відповідну ідею як організаційний засіб. Натомість вони вірять у те, що за умов належної організації можна реалізувати будь-яку утопію. Тобто для найвищого рівня тоталітарної ієрархії (у тому числі для вождя, який становить для інших його представників лише наслідок даного типу організації, необхідну для руху функцію) властивою є свобода від змісту власних ідеологій¹. Таким чином, для оточення вождя має значення не істинність його слів, а правильність його дій.

У цілому широко дискутованим у політичній науці є питання харизматичності тоталітарного лідера. Наприклад, Р. Арон, В. Корнгаузер, М. Вебер та деякі інші дослідники вважали наявність харизматичного лідера важливим аспектом тоталітаризму. Дж. Гурвіц використав термін «напівхаризматичний лідер» [9: 91]. Він писав, що фашизм становить передусім вираз «технічного та бюрократичного» суспільства. На політичному рівні його подано як тотальне злиття тоталітарної держави з агенціями економічного планування та армійською організацією, під на-

глядом технократичних груп, створених з представників армії, вищої ланки бюрократії, банкірів тощо. Дослідник підкреслив, що напівхаризматичний лідер виступає важливим, але другорядним елементом [9: 91]. АХ. Арндт дотримувалася думки про його нехаризматичність.

Під час дослідження тоталітаризму поняття харизматичності пов'язано з формуванням культу особи. Йдеться про створення харизми як необхідності, що дає змогу тоталітарному руху використати риси масового суспільства, члени якого прагнуть знайти лідера та готові до підпорядкування. Аполітичність атомізованої особистості, яка є потенційним прибічником тоталітаризму, свідчить про наявність механізмів психологічного захисту від усвідомлення власної соціальної відповідальності. Часто аполітичні громадяни прагнуть знайти лідера, який має таку відповідальність, отож перебирає їхні повноваження.

Таким чином, доцільно розглядати зумовлену потребами руху та режиму харизматичність лідера, яка має місце у тоталітаризмі, як штучно сформовану. Так зване «нав'язування харизми» населенню передтоталітарної та тоталітарної держави пов'язано насамперед зі створенням міфів про героїзм вождя, ідеями про його непогрішимість та монополію на формування істини. Враховуючи організаційну структуру тоталітарного руху, можна стверджувати про реалізацію зазначеного завдання різними засобами впливу на свідомість тих чи інших груп. На створення харизми лідера, яку мають сприймати прибічники руху, спрямовано пропаганду (як і на інші їхні переконання); членів руху піддано ідеологічній обробці (як і для досягнення інших цілей впливу на їхню свідомість); а для членів еліти формування відданості вождю є метою. Водночас необхідно зазначити, що для деяких членів оточення вождя він виступає харизматичним лідером у традиційному значенні цього поняття.

Тобто тоталітаризм не задовольняється простим підпорядкуванням мас вождям, - він потребує наявності відданості лідеру як запоруки підтримки режиму і намагається досягти цього за допомогою ідеології, пропаганди, засобів, які прямо пов'язано з використанням фікцій тоталітарного світу.

Спричиненість існування культу особи наявністю масового суспільства, особливих рис його

¹ К. Маннгейм писав про те, що тоталітарного лідера звільнено від сформульованих політичних та історичних ідей, які виступають міфами, але він усвідомлює необхідність їх використання, оскільки вони виступають джерелами, що стимулюють ентузіазм у почуттях населення, приводять у рух ірраціональні риси народу, та силами, що спричиняють політичну діяльність [9, 89].

членів поєднано з можливістю монополізації влади лідером, яку надає організаційна структура тоталітарного руху. Тому розгляд цього питання має містити дослідження тих аспектів тоталітаризму, які дали можливість запровадити так званий принцип вождізму. І, виходячи з твердження про харизматичність тоталітарного лідера, відповідну ситуацію у державі на певному етапі узгоджено з інтересами маси.

Втім, при визначенні «ступеня харизматичності» не можна нехтувати тим, що одним з основних прагнень маси є прагнення знайти лідера. Тому зусилля тоталітаризму, пов'язані із запровадженням відповідних ідей, враховують психологічну підготовленість мас до прийняття ідеї вождя.

Дослідники тоталітаризму підкреслюють наявність причин, які призводять до встановлення особистої диктатури. М. Джилас виокремив ідеологічну єдність, суперечності всередині правлячого клану та потреби системи в цілому¹. Тому до влади приходять вождь, який на певному етапі найпослідовніше обстоює інтереси правлячої верстви. На думку Х. Арендт, тоталітарного лідера піднесено до становища вождя переважно завдяки його здатності розв'язувати питання внутрішньопартійної боротьби за владу, а не лише через демагогічні чи організаційно-бюрократичні здібності. Від інших диктаторів він відрізняється тим, що перемагає не за допомогою звичайного насильства. Так званий «принцип вождізму» Х. Арендт не вважала тоталітарним. На її думку, він поєднував риси авторитаризму та військової диктатури². А особливістю тоталітарного вождя Х. Арендт, Б. Суварін, І Дойчер вважали спосіб, у який він представляв рух, вимогу особистої відповідальності за дії будь-якого члена партії або функціонера. Таку тотальну відповідальність можна вважати найважливішим організаційним аспектом принципу вождізму, відповідно до якого будь-який функціонер є не просто призначеним вождем, а повністю втілює його волю; при цьому всі накази виходять з єдиного джерела. Отже, вирішальною відмінністю тоталітарного

лідера від інших диктаторів є ототожнення вождя з призначеними ним функціонерами та монополія на відповідальність. Х. Арендт вважала, що, якби призначені функціонери мали реальну владу й відповідальність³, організаційна структура була б ієрархічною, де «авторитет і влада делегуються й підлягають законам» [/: 414], – ієрархічно організований ланцюг наказів означав би залежність людини, яка стоїть на чолі організації від усієї ієрархічної системи. Будь-яка ієрархія та наявність ланцюга наказів тяжіють до стабілізації⁴ й обмежили б тотальну владу вождя тоталітарного руху.

Отже, тотальна відповідальність за дії руху і тотальне ототожнення з вождем функціонерів руху зумовлюють ситуацію, коли ніхто не несе особистої відповідальності та не може пояснити причину відповідних дій через монополізацію вождем права на пояснення (тобто на знання). Істину, яку проголошує харизматичний лідер, заборонено обговорювати, у ній не можна сумніватися. Із монополією вождя на формування істини також пов'язано те, що ідейна єдність партії становила перешкоду для інновацій і в тоталітарних рухах, і в суспільствах у цілому.

Через це, на думку дослідників, суто завдяки тій позиції, яку тоталітарний рух зі своєю унікальною організацією (ієрархічною структурою, уникненням функціонерами відповідальності, концентрацією владних повноважень в руках лідера) надає вождю, принцип вождізму має тоталітарний характер. Отже, так званий «культ особи» уможливили не лише особисті риси лідерів, а й методи організації та відповідні дії партій [3: 238].

Загалом значення тоталітарної організації для здобуття підтримки населення партією та залучення індивідів у тоталітарний масовий рух є надзвичайно важливим. Саме особливості організаційної структури визначають спосіб впливу на ті чи інші групи населення, зважаючи на їхню роль у встановленні та функціонуванні режиму. При цьому визначальну роль відіграє лідер, який має бути харизматичним, і для «досягнення»

¹ А також історичні умови у комуністичній державі, пов'язані з необхідністю прискореного промислового розвитку, а пізніше – з війною.

² Тут, імовірно, Х. Арендт, розрізняючи поняття авторитаризму та військової диктатури, розглядала авторитаризм у значенні такого політичного режиму, де має місце визнана населенням держави влада харизматичного лідера, на відміну від насильницького захоплення влади військовими.

³ Для стабільності тоталітарних режимів призначення згори є набагато важливішим принципом, аніж надання необмежених повноважень призначеному службовцю. Х. Арендт навела приклад зміни запропонованих Гітлером засад призначення партійних чиновників (від їх обрання та подальшого наділення необмеженими повноваженнями до подальшого запровадження їх призначення згори).

⁴ У той час як особливістю тоталітарної моделі виступає її здатність «необмежено відтворюватися та утримувати організацію у стані нестабільності, що дозволяє їй постійно впроваджувати нові рівні й визначати нові ступені войовничості» [1, 418].

харизматичності якого створено цілу систему впливу на громадську думку, оскільки саме від відданості лідеру залежить відданість тоталітарному режиму.

Таким чином, у разі здійснення режимом маніпулятивного впливу на суспільство зв'язок ролі лідера з можливістю впровадження ідеології, використання пропаганди, здійснення ідеологічної обробки з принципами тоталітарної організації є незаперечним. При цьому вирішальне значення для функціонування тоталітаризму, формування тотальної відданості населення (та для розуміння сутності тоталітаризму) має формування культу особи. Для уникнення суперечностей з приводу питання харизматичності тоталітарного лідера доцільно розглядати зумовлену потребами руху й режиму харизматичність лідера як штучно сформовану. Необхідність штучно сформованої харизматичності пояснюється тим, що її наявність сприяє використанню тоталітарним рухом психологічних рис його прихильників, котрі прагнуть знайти лідера (з яким індивіди можуть себе ототожнювати) та готові до підпорядкування. Тобто йдеться про так зване «нав'язування харизми». В цілому можна стверджувати, що наявність харизматичного лідера, з одного боку, зумовлена прагненнями мас, а з іншого - є необхідною умовою для здійснення тотального панування (зокрема формування відданості мас, їх довіри до влади, підтримання некритичності тощо).

Отже, наявність схильних до тотального панування політичних сил та політичних можливостей для реалізації таких намірів призводить до прагнення організаторів відповідних тоталітарних рухів здобути прихильність населення, від якої

залежить можливість установаження диктатури. Оскільки потенційні прибічники тоталітаризму є членами масового суспільства, рух може мобілізувати їх на свою підтримку, використовуючи механізми маніпулювання й зацікавлення, орієнтовані саме на особливості масової психології атомізованих індивідів.

Власне принципи тоталітарної організації сформовано згідно з потребою залучення до руху і мобілізації на його підтримку максимально можливої кількості населення. Досягненню цієї мети сприяє те, що за допомоги створення тоталітарної організації рух пропонує індивідам - представникам маргіналізованого населення нову соціальну структуру суспільства, що відповідає їхнім прагненням, оскільки дає змогу відчувати себе долученими до здійснення політичних процесів та водночас уникнути відповідальності, знайти не лише лідера, а й контролюючу силу; не суперечить їхньому прагненню до комфортизму, некритичності, уніфікованості, культивує таку рису як ксенофобія.

Водночас використання цих організаційних принципів тісно взаємопов'язано з іншими методами тоталітарного впливу на суспільство, до яких належить впровадження тоталітарної ідеології, здійснення пропагандистської діяльності, наявність репресивних дій режиму. І саме врахування відповідної взаємозалежності сприяє комплексному дослідженню тоталітаризму. Таким чином, на нашу думку, принципи тоталітарної організації є такими, які визначають спрямованість і міру застосування як пропаганди, так і індоктринації (або ідеологічної обробки), а терор є паралельно застосовуваним засобом управління суспільством.

1. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. - К.: Дух і літера, 2002.- 539 с
2. Арндт Х. Між минулим та майбутнім. - К.: Дух і літера. 2002.- 321 с
3. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. - М.: Текст, 1993.-304 с.
4. Восленский М. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза. - М.: Советская Россия совместно с МП «Октябрь», 1991- 624 с.

5. Джилас М. Лицо тоталитаризма. - М.: Новости, 1993.-539 с.
6. Дюверже М. Политические партии. - М.: Академический проект, 2000.- 558 с.
7. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна. - К.: Генеза, 1997.-736 с.
8. Юнг К.Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее. - М.: Мартис, 1995.- 320 с.
9. De Felice, R. (1997). Interpretations of fascism,- Cambridge: Harvard University Press.- 248 p.

M. Chabanna

THE ROLE OF TOTALITARIAN ORGANIZATION IN THE GOVERNING OF SOCIETY

The article contains the consideration of totalitarian organization's features and the attempt to determine the totalitarian leader's charisma. In this context author makes an accent on the interrelation between totalitarian organization and other methods of regime's influence on society.